

TRABZON METROPOLİTİ HRİSANTOS'UN PARİS KONFERANSI'NA SUNDUĞU MUHTIRANIN TENKİDİ

Veysel USTA*

ÖZET

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de imzaladığı geçici ateşkes antlaşması Mondros Mütarekesi ile I. Dünya Savaşından çekilmişti. İtilaf Devletleri 18 Ocak 1919 tarihinde toplanan Paris Konferansı ile Osmanlı Devleti'nin de içinde yer aldığı mağlup devletlerin imzalayacakları kalıcı barış antlaşması görüşmelerini başlatmışlardı. Bunu fırsat bilen Osmanlı gayrimüslimleri harekete geçerek seçtikleri temsilcilerini Paris'e gönderip Osmanlı coğrafyasında bağımsız devlet kurmak üzere siyasi girişimlerde bulunmuşlardı. Bunlardan birisi de Doğu Karadeniz bölgesinde Pontus Devleti kurmak için Paris'e gönderilen Trabzon Metropolit Hrisantos idi. Hrisantos 2 Mayıs 1919 tarihinde Paris Konferansı'na sunduğu bir muhtıra ile Doğu Karadeniz bölgesinde kurulmasını istediği Pontus Devleti talebinin siyasi ve demografik gerekçelerini oluşturmaya çalışmıştı. Bu muhtıra daha sonra konuya ilişkin yapılacak yayınlarda referans olarak kullanılacak temel belgelerden biri olacaktır. Bu makalede, Hrisantos'un Paris Konferansı'na sunduğu ve aynı tarihte yayımlanan muhtıra ve ekleri değerlendirilerek burada yer alan veriler dönemin objektif belgeleriyle karşılaştırılmış, hem muhtıranın kendi içindeki tutarsızlıklar, hem de siyasi beklentiler nedeniyle çarpıtılmış/tahrif edilmiş veriler ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pontus, Trabzon, Hrisantos, Paris Konferansı.

A CRITICISM OF THE MEMORANDUM SUBMITTED TO PARIS CONFERENCE BY THE TRABZON METROPOLITAN HRISANTOS

ABSTRACT

Signing the temporary Armistice of Montreux, the Ottoman Empire quit the WWI. In the Paris Peace Conference, January 18 1919, the Allies initiated negotiations for a permanent peace treaty to be signed by the defeated countries including the Ottoman Empire. To take advantage of this, the Ottoman non-moslem minorities sent their representatives to the conference in order to seek political support for their ambitions to declare their independence within the Empire's territory. One of these representatives was the Trabzon Metropolitan Hrisantos. In his memorandum, he argued political and demographic grounds of the idea of establishing a separate state of the Kingdom of Pontos in the eastern part of the Black Sea. This memorandum was intended to be as one of the basic referential documents for their future plans and activities. Comparing and contrasting it with other more reliable, objective and unbiased documents of that period, this paper deals with the unconformities, distorted and altered information and ideas this memorandum included.

---

* Okutman, KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü. TRABZON.

Key Words: Pontos, Trabzon, Hrisantos, Paris Conference.

Giriş

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'nin imzalayıp I. Dünya Savaşından çekildikten kısa bir süre sonra 18 Ocak 1919'da Paris Konferansı toplanarak savaşın yenik taraflarına uygulanacak yaptırımların görüşülmesine başlandı. Ermenilerin 26 Şubat 1919'da Doğu Anadolu bölgesini içine alan coğrafyanın kendilerine bırakılmasına dair Konferansa sundukları muhtıranın kapsamı içinde Trabzon Vilayeti'nin de yer alması, Doğu Karadeniz Rumlarını da harekete geçirdi. Temsilci olarak seçtikleri Metropolit Hrisantos, Trabzon'dan hareket edip bir süre Yunanistan'da destek arayışlarında bulunduktan sonra Paris'e geçerek 2 Mayıs 1919'da Konferans'a bir muhtıra sundu¹ ve Rusya sınırından başlamak kaydıyla Trabzon Vilayeti'nin tamamı ile Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarki ve Amasya sancakları ile Kastamonu Vilayeti'nin Sinop Sancağı'nı kapsayan bölgede bir Pontus Devleti kurulmasını talep etti. Kuşkusuz Osmanlı coğrafyasında kurulmak istenilen diğer devlet taleplerinde olduğu gibi, bu talebin de asıl dayanak noktası Wilson Prensipleri'nin "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımlarına egemenlik hakkı tanınmalı, fakat Türk olmayan halklara bağımsızlık verilmelidir*" ifadelerini içeren 12. maddesine dayanıyordu. Hrisantos'un "Onlar Konseyi"ne sunduğu muhtıranın altına; *Trabzon Metropoliti ve Kurtarılmamış Rumların Delegatesi* sıfatlarını kullanarak imza koyması, Doğu Karadeniz Rumlarının kurtarılmayı beklediği mesajını, dolaylı olarak ilgililere ulaştırma amacını taşıyordu. Muhtıranın içeriğinde ise, siyasi açıdan kurtarılmamanın hukuki temellerini oluşturacağını düşündüğü bazı verileri ileri sürüyordu. Kuşkusuz bu verilerin kurtarılmayı sağlayabilmesinin birinci koşulu da, Wilson Prensipleri'nin öngördüğü çoğunluk olma özelliğini taşıdığıının ispatlanmasına dayanıyordu. Bu amaç doğrultusunda hazırlanan muhtıra, Onlar Konseyi'ni ikna etmek üzere belge ve bilgilerin çarpıtılmasıyla meydana getirilmiş bir belgeydi. Bu bildiri; Hrisantos'un Paris Barış Konferansı'na sunmuş olduğu bu muhtırayı 11 başlığa ayırarak her birini ayrı ayrı tahlile tabi tutacağız.

Muhtıra Metni²

İddia :1

Efendiler!

Pontus meselesine dair Barış Konferansı'na birçok muhtıralar sunulmuştu. Bu defa da reddedilmesi imkânsız bir takım belgelere dayanan ve barış için zor kararlar verecek olan kişilerin kararlarını aydınlatabilecek olan bu muhtırayı da eklememe izin verilsin. Trabzon, Sivas Vilayetinin bir kısmı olan Karahisar ile Amasya Sancakları, Kastamonu Vilayetinin bir kısmı olan Sinop Sancağı'nı kapsayan Pontus Bölgesi 600.000'den fazla Rum nüfus barındırmaktadır. Bu sayıya ayrıca Güney Rusya ve Kafkasya'ya göç etmiş olan 250.000 Rum'u da katmak gerekir. Bunlar oralara 1880'den beri Türk idaresinden kurtulmak için göç etmişler ve yuvalarına geri dönmek için vatanlarının hürriyetini tam endişe ile bekliyorlar.

Cevap:1

Trabzon Vilayeti toplam nüfusu içindeki Rum nüfusun 1869, 1895 ve 1904 yıllarındaki durumu değerlendirildiğinde Hrisantos'un bu iddiasının gerçeklerle bağdaşmadığı görülmektedir. 1869 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesine göre Vilayetin toplam erkek nüfusu 446.755 olup

¹ Memorandumun Paris Konferansı'na sunulan orijinal metni için Bkz. *The Euxine Pontus Question, Memorandum Submitted to the Peace Conference, His Eminence Mgr. Chrysanthos, Archbishop of Trebizonde, May 2, 1919, Paris, s. 1-7.*

² *Pontus Meselesi*, Haz: Yılmaz Kurt, Ankara 1995, TBMM Basımevi, s. 107-110.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

bunlardan 365.260'ı Müslüman (% 81), 63.438'i Rum (% 14)' dur. 1895 yılı Trabzon Vilayeti Salnamesine göre toplam nüfus 1.071.477 olup bunun 869.727'si Müslüman (%81), 157.212'si (%14,5) Rum'dur. 1904 rakamlarına göre ise Vilayetin toplam nüfusu 1.254.816 kişi olup bunların 1.006.192'si Müslüman (%80), 194.169'u Rum (%15,5)'dur. Görüldüğü üzere Trabzon Vilayetindeki Rum nüfus 1869-1904 tarihleri arasında %1,5'lik düzeyde de olsa Rumlar lehine artış göstermiştir. Dolayısıyla Hrisantos'un iddia ettiği gibi 1880'den sonra Türk idaresinden kurtulmak için Rusya ve Kafkasya'ya Rum göçü olmadığı, nüfus oranlarındaki değerlendirmeden de açıkça anlaşılmaktadır.

İddia :2

Halkın miktarı aşağıda verilecek esaslara dayanmaktadır: Trabzon Vilayeti'nin 1908'deki Salname, yani resmi istatistiği, Trabzon için 500.000 Rum gösteriyor

Cevap:2

Böyle bir Salname yoktur, çünkü Trabzon Vilayeti'nin yayımladığı en son salname 1904 tarihlidir. Kaldı ki 1904 tarihli salnameye göre Trabzon Vilayeti toplam nüfusu 1.254.816 kişi olup bunların 1.006.192'si Müslüman, 194.169'u Rum, 51.639'u Ermeni, 1526'sı Katolik ve 1290'ı Protestan'dır.³

İddia :3

1912'de Hürriyetperver Kamil Paşa hükümeti, Patrikhane ile bir anlaşma yapılmasının ardından seçim bölgelerini yeniden düzenlemiş, Trabzon'dan 3, Samsun'dan 2, Karahisar'dan 1 ve Sinop'tan 1 olmak üzere Pontus'tan 7 milletvekili seçilmesini uygun bulmuştur. 100.000 kişiye bir milletvekili olduğuna göre Kamil Paşa hükümeti aynı zamanda Pontus'ta 700.000 Rum'un varlığını doğruluyordu.

Cevap:3

Bu tespit de doğru değildir. Çünkü II. Meşrutiyet dönemi Meclis-i Mebusan seçimlerinin ne şekilde yapılacağı 20 Eylül 1324 tarihli kanunla belirlenmiş ve 1908, 1912, 1914 ve 1919 seçimleri bu kanuna göre yapılmıştır. Buna göre 50.000 erkek nüfus için bir milletvekili seçilecektir. Nüfusu 50.000'den az olan sancaklar için bu sayı 25.000'e indirilmiştir.⁴ Dolayısıyla Hrisantos'un, nüfusa dair verdiği 100.000 rakamından hareketle elde etmek istediği sonuç da gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

İddia :4

Genç Türk Hükümeti bile 2'si Trabzon, 1'i Karahisar ve 1'i de Samsun için olmak üzere Pontus Rumlarının önemli bir toplam oluşturduklarını takdir ederek Pontus Rumlarından 4 milletvekili seçilmesini kabul etmeye mecbur olmuştur. İşte bu değişik esaslara dayanarak Pontus Rumlarının miktarı 600.000 olarak kabul edilebilir. Bu sayı Patrikhane'nin öğrenciler mevcuduna göre düzenlenerek Sinop ve Lazistan hariç olduğu halde Pontus Bölgesi için gerçekleştirdiği 550.000 kişilik bir miktara uygun düşmektedir. Böylece Rusya sahilleri ve Kafkasya'da bulunan 250.000 göçmenle birlikte Pontus'un Rum halkı tamamı 850.000'e ulaşır.

Cevap:4

³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Haz: Kudret Emiroğlu, Ankara 2009, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, s. 871-875.

⁴ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Ankara 1977, TBMM Vakfı Yayınları, cilt: 1, s. 244.

II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanının I. Döneminde (17 Aralık 1908-18 Ocak 1912) Trabzon Vilayeti'ne bağlı Trabzon Sancağı 7, Lazistan Sancağı 2, Gümüşhane Sancağı 2, Canik Sancağı 6, Sivas Vilayeti'ne bağlı Karahisar-ı Şarki Sancağı 2 ve Sinop Sancağı 2 olmak üzere Hrisantos'un Pontus Bölgesi olarak adlandırdığı bölgede toplam 21 milletvekili mevcut olup bunlardan yalnızca Trabzon Sancağından Matyo Kofidi Efendi Rum cemaatine mensuptur.⁵

II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanının II. Döneminde (1912-1912 – 18.4.1912 – 05.08.1912) Trabzon Vilayeti'ne bağlı Trabzon Sancağı 3, Lazistan Sancağı 1, Gümüşhane Sancağı 1, Canik Sancağı 2, Sivas Vilayeti'ne bağlı Karahisar-ı Şarki Sancağı 2 ve Sinop Sancağı 1 olmak üzere bölgenin toplam 10 milletvekili mevcut olup bunlar arasında Rum cemaatine mensup kimse yoktur.⁶

II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanının III. Döneminde (27 Mayıs 1914- 21 Aralık 1918) Trabzon Vilayeti'ne bağlı Trabzon Sancağı 2, Lazistan Sancağı 1, Gümüşhane Sancağı 1, Canik Sancağı 3, Sivas Vilayeti'ne bağlı Karahisar-ı Şarki Sancağı 2, Sinop Sancağı 1 ve Sivas Vilayeti'ne bağlı Amasya Sancağı 3 olmak üzere sözkonusu bölgede toplam 13 milletvekili mevcut olup bunlardan Trabzon, Canik ve Karahisar-ı Şarki Sancağından 1'er olmak üzere toplam 3 milletvekili Rum cemaatine mensuptur.⁷

Bu açıklamalar doğrultusunda Hrisantos'un Pontus Bölgesi olarak tanımladığı bölgede Rum cemaati en fazla milletvekiline III. devre Meclis-i Mebusanında sahip olmuştur ki bu sayı da toplam 13 milletvekilliğinden yalnızca 3'üdür. Milletvekilliği sayısının söz konusu bölgenin genel nüfusuyla oranlanması sonucunda makul bir dağılımın gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Nitekim 1904-1905 yılı verilerine göre bu bölgenin Müslüman ve Rum olmak üzere toplam nüfusu 1.432.550 olup bunun 1.210.241'i Müslüman (%84.5), 222.309'u Rum (%15.5)'dur.⁸ Bu rakamlara göre belirlenen milletvekilliği dağılımına bakıldığında III. devre Meclis-i Mebusanında bulunan toplam 13 milletvekilliğinden 10'unun Müslüman (%77), 3'ünün Rum (%23) olması bile Müslümanların temsili açısından bir eksikliği ifade ettiği gibi Rumların sahip oldukları nüfustan daha fazla bir oranda milletvekilliği elde ettiği görülmektedir. Bu rakamlara, bölgede yaşayan Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudi gibi diğer gayrimüslimlerin toplam nüfusu olan 85.041 kişiyi de Rum cemaatine dahil ederek toplam 314.35 kişilik gayrimüslim cemaati dikkate alsak bile 121.024 Müslüman'a bir milletvekili düşerken 104.783 gayrimüslime bir milletvekili düştüğü görülür ki, burada mağdur olan kesim yine de Müslümanlar olarak ortaya çıkmaktadır.

İddia :5

Aynı bölgenin Müslüman halkı 232.000'i Lazların Sancağına ait olmak üzere 1.068.000'dir. Pontus Bölgesi için 836.000 Müslüman kalıyor. Diğer sebep ve şartlar açısından Müslüman ve Rum nüfusu arasında yaklaşık olarak bir eşitlik vardır.

Cevap:5

Hrisantos'un, Pontus Bölgesi olarak adlandırdığı bölgeye ilişkin verdiği toplam 1.210.241 kişilik Müslüman nüfusu, 142.241 kişi eksik gösterdiği görülmektedir. Kaldı ki burada verdiği 1.068.000 kişilik Müslüman nüfus rakamını nereden elde ettiği de belirtilmemektedir. Bunun yanı sıra, yukarıda Pontus Bölgesi'ni tarif ederken Trabzon Vilayeti'ne bağlı Lazistan Sancağı'nı da bu tanımın içinde göstermesine rağmen burada Lazistan Sancağı nüfusu olarak verdiği 232.000 kişiyi toplam Müslüman nüfustan neden çıkardığı da anlayışmamaktadır. Lazistan Sancağı'nı da

⁵ İhsan Güneş, *a.g.e.*, s. 31-23, 36, 40-41, 48

⁶ İhsan Güneş, *a.g.e.*, s. 48,50-53.

⁷ İhsan Güneş, *a.g.e.*,s. 60-64.

⁸ İsmail Bozalioğlu, "Karahisar-ı Şarki'nin İdari, Ekonomik ve Sosyal Durumuna Dair (1870-1926)", <http://sebinkarahisar.bel.tr/default.aspx?pid=31479&nid=17699>; *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt: 9, s. 6767.

öngördüğü Pontus Devleti'nin sınırları arasında değerlendiren Hrisantos'un, bu bölümde söz konusu sancak nüfusunu değerlendirme dışına alması, Pontus Bölgesi'ne dair yeni bir tanımlama yaptığı izlenimini doğurmasına rağmen, gerçek olan şey, onun bölgedeki Müslüman nüfusu çeşitli manevralarla eksiltme amacını taşımakta olduğudur.

İddia :6

Pontus Müslümanları değişik milliyetlere mensupturlar. Bu Müslüman mevcudu içerisinde 340.000 gerçek Türk, 200.000 Sürmeneli, 50.000 Kafkasyalı, 200.000 Oflu ve 5.000 Stavriyun vardır. Stavriyunlar Hristiyandırlar. Fakat birçok protestolarına rağmen hükümet zorla kendilerini İslamiyet içerisinde tutmak istiyor. Oflu ve Tonyalıları kendilerinin aslen Rum olduklarını unutmamışlardır. Ofluların İslam edilmesi 180 yıl öncedir. Bunlar henüz bazı Hristiyan geleneklerini ve İncil'i mukaddes emanetler gibi korurlar. Kadınları özellikle Rumca konuşurlar ve başka dil bilmezler. Rus işgali altında bunlar bir heyet ile kilisenin kucağına dönmek arzusunu açığa vurmuşlar, fakat istekleri dikkate alınmamıştı. Gerçekten arzuları üzerine bunları kendi himayeme aldığım için bunu din gayretiyle benim ileri sürdüğüm zannı doğmuştu.

Cevap:6

Trabzon'daki Müslüman nüfusu Oflular, Sürmeneliler ve Kafkasyalılar ve Stavriyunlar olarak çeşitli kategorilere bölerek Türklerin azınlıkta kaldığını iddia eden Hrisantos bu konuda gerçeği birçok açıdan saptırmaktadır.

İlk olarak Müslümanlığı, yani dinsel referansı esas alan bir yapıyı, etnik bir tarifmiş gibi göstermekle bir tür kavram kargaşası yaratmaktadır. Aynı kargaşaya bağlı olarak da ikinci saptırmayı yapmaktadır ki, yöre Müslümanlarını Oflular ve Sürmeneliler olarak ayırmaktadır. Başka bir ifadeyle Müslüman Ofluları ve Sürmenelileri de başka bir azınlıkmiş gibi sunmaktadır ki bu değerlendirmenin kabul edilebilir bir tarafı yoktur.

İkinci olarak Müslüman olarak kabul ettiği ancak Türk olmadığını varsaydığı Kafkasyalılarla neyi kastettiğini açıkça ortaya koymamaktadır. Yani Kafkasyalıların etnik kökenleri hakkında bir değerlendirme yapmaktan kaçınmaktadır. Halbuki 1853-1856 Kırım Harbi'nden itibaren 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'ni müteakip yöredeki Rus hakimiyetinin uygulamalarından kaçarak Trabzon Vilayetine gelenlerin büyük bir çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşmaktadır.⁹

Of ve Tonya bölgesinde Rumca konuşan insanları ifade etmek üzere kullandığı ve 5.000 nüfusa sahip olduğunu belirttiği Stavriyunlar'ı da Hristiyan oldukları için ayrı bir kategoride değerlendirmektedir. Bunların aslında Müslüman olmak istemediklerini, hatta aslen Rum olduklarını ileri sürmekte, Osmanlı'nın bunlara asimilasyon çabası içinde olduğunu ifade etmektedir. Hrisantos'un bu iddiaları da gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Çünkü Osmanlı millet sistemi, hiçbir gayrimüslim azınlığın zorla Müslümanlaştırılmasını öngörmemekte, tersine bazı muafiyetlerden yararlanmak amacıyla din değiştirmek isteyenlere karşı da çeşitli tedbirler aldığı bilinmektedir. Kaldı ki, böyle bir uygulama olması halinde Osmanlı hukuk sistemi gereğince bunların Şer'iyye Sicillerine yansımaları gerekecekti. Halbuki bu konuda yapılan incelemeler böyle bir bulguya işaret etmemektedir. Nitekim Trabzon Vilayetinde 1794-1850 tarihleri arasında ihtida ederek Müslümanlığı kabul eden Hristiyan sayısı toplam 53 kişidir. Bunların arasında Tonya ve

⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, Serander Yayınları; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri 1878-1908*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 1996,.; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

Of'tan ihtida eden hiç kimsenin de bulunmaması¹⁰, Hrisantos'un bu iddiasını kesin bir dille yalanlamaktadır.

Hrisantos'un Ofluların Müslümanlığı kabul ettiği tarih olarak 180 yıl öncesini (1919-180=1739 H.) göstermesi de gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Nitekim bu tarihten yarım asır kadar öncesine ait bir Avarızhane defterinde Of'ta Avarız vermekle yükümlü olan 1890 Müslüman haneye karşın 69 Hristiyan hane olduğu Avarızdan muaf olan 150 Müslüman haneye karşın yalnızca 1 Hristiyan hane olması¹¹, Hrisantos'un bu iddiasını da çürütmektedir. Burada Hrisantos'un belki de söylediği tek doğru şey, Rus işgali sırasında Stavriyun diye nitelendirdiği insanları kendi himayesi altına almak istediğine dair ifadesidir ki, bundan maksadının ise, bu kitle üzerinde nüfuz oluşturmak suretiyle onları kontrol etmek istemesi olduğu açıktır. Nitekim Rus işgal kuvvetleri komutanlığının, Hrisantos'un bu çabasını anlayarak bu girişime izin vermediğini de *"bunları kendi himayeme aldığım için bunu din gayretiyle benim ileri sürdüğüm zanni doğmuştur"* sözleri açıkça ortaya koymaktadır. Hrisantos'un Rus işgal kuvvetlerinin tutumuna dair söyledikleri doğrudur. Çünkü işgalden sonraki süreçte, Müslümanların büyük bir çoğunluğunun bölgeyi terk ederek muhacirliğe çıkması, dolayısıyla kent nüfusunun büyük bir bölümünün Rumlardan oluşmasını kendileri için bir fırsata dönüştürmek isteyen Hrisantos'un bu tutumu, işgal kuvvetlerin bölge üzerinde egemenlik kurma çabalarını olumsuz etkilemektedir. Bu sorunu ortadan kaldırmak için çeşitli stratejiler geliştiren Rus işgal kuvvetleri komutanlığı, Hrisantos'un Rum cemaati üzerindeki etkinliğini kırmak ve Trabzon'un Rus imparatorluğunun bir parçası haline getirmek üzere, aralarında Hrisantos'un Trabzon Belediye yönetiminin başından uzaklaştırılması da dahil olmak üzere bir takım önlemler almıştır.¹²

Hrisantos'un muhtırasında nüfus yapısına dair yaptığı bir diğer çarpıtma Rumlara ilişkindir. Yukarıda değindiğimiz üzere, Trabzon Vilayeti'ndeki Müslüman nüfusu etnik kökenlere ayırarak tanımlamaya çalışan Hrisantos, Rum nüfusun, yani inançları itibarıyla Ortodoks Hristiyanlığı benimseyenlerin etnik kökenlerine dair herhangi bir tespit yapmadığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle bunların tamamını etnik açıdan Rum/Grek olarak değerlendirmektedir. Halbuki durum bu açıdan da ciddi olarak irdelenmeye değerdir. Çünkü "Rum" tabiri, bilindiği üzere bir etnik kimliği değil, coğrafi bir aidiyeti ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Bu coğrafyada tarihsel süreç içinde yaşayan çeşitli etnik kökenlere mensup unsurların Roma ve Bizans hâkimiyeti döneminde Ortodoks Hristiyanlığı benimsemesiyle dillerinin de değiştirildiği bilinmektedir. Nitekim 11 ve 12. yüzyıllarda Gürcü krallığının paralı askerlik hizmetini yapan Kıpçaklar'ın, 13. yüzyılda Moğol istilasının da etkisiyle Karadeniz'in doğusu ile güneyine inerek bölgeye yerleştikleri bilinmektedir.¹³ Bu unsurlar, 1204'te Gürcü Kraliçesi Tamara'nın desteğiyle Trabzon merkezli olarak kurulan Komnenos Krallığı'nın da askeri unsuru haline gelmiş ve bu Krallığın var olduğu sürece burada etkin rol oynamışlardır. Nitekim Komnenos Krallığı döneminin vaftiz kiliselerinden biri olan Maçka'daki Vazelon Manastırı kayıtları (vaftiz defterleri) üzerinde Antony Brayer ve Rustem Shukurov gibi bilim adamlarının yaptığı çalışmalarda; bazı isimlerin Grekçe kökenli, ancak önemli bir kısmının ise Türkçe kökenli olduğunu tespit etmeleri de bölgedeki Türk kökenli Hristiyan varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Krallığın süvari kuvvetleri komutanı olan Kamachenos/Kamacı'nın Kuman asıllı, II. Aleksios döneminin etkili isimlerinden biri olan George Torkopoulos'un ikinci isminin Türk olması, Hristiyan Türk varlığını ortaya koyan

¹⁰ Hanefi Bostan, "Fetih'ten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Trabzon 2007, Serander Yayınları, s. 150.

¹¹ Bostan, *a.g.m.*, s. 132.

¹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Halit Dündar Akarca, "İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları (1916-1918)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2009, Sayı: 7, s. 141-152.

¹³ Salim Cöhce, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yay., s. 481-483.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

bulgulardır.¹⁴ Daha da ilginç olanı ise, Trabzon'un fethi sırasında Krallığın son Başbakanı (Grand Mezon) olan Altemur adlı kişinin, bir Hristiyan Türk olmasıdır.¹⁵

Dolayısıyla Hrisantos, sunduğu muhtıradaki Müslümanları Türkler ve diğer Müslümanlar diye ayırırken 1919'da bölgedeki Ortodoks Hristiyan nüfusun tamamını etnik açıdan Grek kökenli olarak kabul etmesi de dikkate değer bir husustur. Nitekim Milli Mücadele döneminde yaşanan Pontuşçu faaliyetlere karşı 15 Şubat 1921'de Trabzon ve Mayıs 1921'de Maçka Rumları adına TBMM'ye yazılan dilekçelerde; Fener Patrikhanesi'nin kendilerini temsil edemeyeceğini belirterek sonuna kadar TBMM'ye bağlı olduklarını bildirmeleri de ayrılıkçı faaliyetleri onaylamadıklarını göstermektedir. 1922 başlarında Maçka Rumlarının TBMM'ye yaptıkları başka bir müracaatta; "Anadolu'da tarihen dahi müsebbit olduğu üzere Rum Elenik namıyla hiçbir millet yoktur. Mevcut olan Rumlar yalnız asırlarca Türk Müslümanlarla birlikte yaşayan Türk Ortodoks Rumlarıdır..." görüşünü savunmaları da yukarıdaki görüşümüzü destekler niteliktedir.¹⁶

İddia :7

İşte bu halka karşılık Pontus Bölgesi'nde 50.000'i Trabzon Vilayeti'nde ve arta kalan Sivas Vilayetinin Amasya ve Karahisar Sancaklarında olmak üzere 78.000 Ermeni vardır.

Pontus Rumlarının karakterleri, mevcudiyetleri işte bu savaş esnasında Türkler, Ruslar ve İtilaf Devletleri temsilcilerince resmen tanınmıştır. İşte bu muhtıraya eklenen açık belgeler de bunu doğrular.

Rusların ilerlemeleri üzerine ve Trabzon şehrine girmeden iki gün önce Cemal Azmi Bey bana bir mektup göndererek memleketin yönetimini bana ve Mösyö Jorj Faşirepulos (Georges Fochiropoulos), Paraşkeva Gramatikapulos (Parachkeva Grammaticopoulos), Jorj Kongalides (Georges Congalides) adlarında üç Rum'dan oluşan bir heyete teslim etti.

Vali Hükümetin yönetimini bana bırakırken; "Bu memleketi Rumlardan almıştık ve şimdi de onlara teslim ediyoruz. Camiye dönüştürdüğümüz kiliseleri de size terk ediyoruz. Uygun görürseniz onları yeniden kilise haline getiriniz. İhtiraslarınıza mağlup olmayarak onlara dokunmamanız zannedersen daha iyidir", dedi.

Cevap:7

Bu iddia da tamamen asılsızdır. Çünkü, bizzat Hrisantos'un Paris Kongresine sunduğu muhtıranın ekinde yeralan Cemal Azmi Bey'in Hrisantos'a yazdığı mektupta; *Vilayet yönetiminin Trabzon'dan ayrıldıktan sonra jandarma komutanı, polis müdürü, Metropolit, George Fostropoulos ve Paraskevas Grammaticopoulos'dan oluşan geçici hükümet kurulacağını, bunların Rus askerlerinin şehre girip idareyi ele almasına kadar geçen sürede kentteki sivil halkın can ve mal güvenliğini sağlamakla yükümlü olduğunu, halk ve resmi daireler ile ilgili her şey iyi durumda bıraktığını, bunların korunmalarına azami özen gösterilmesi gerektiğini belirttikten sonra bu hükümlerin düşmanın şehre girip kamu düzenini sağlayacak duruma gelmesine kadar geçerli olduğunu* açıkça belirtmiştir.¹⁷ Hrisantos, Cemal Azmi Bey'in mektubunda kesinlikle bulunmayan ifadeler ileri sürerek Paris'teki 5'ler konseyini etkilemeye, hatta Türklerin bile Trabzon'u kendilerine bıraktıklarını ispatlamaya çalışmaktadır.

¹⁴ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, Serander Yayınevi, Trabzon 2002, s. 93.

¹⁵ Mehmet Bilgin, *a.g.e.*, s.104.

¹⁶ Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, Serander Yayınları, Trabzon 2002, s.39-41.

¹⁷ Hrisantos'un Paris Konferansına sunduğu muhtıranın ekinde yeralan Cemal Azmi Bey'in mektubunun tam metni Ek: 1'dedir.

İddia :8

Trabzon şehrinin Rus idaresine teslimi görüşmeleri günü Amerikan Konsolosu Mösyö Heyzer'in yardımını istedim ve bu zat geçici hükümet adına ve bu hükümetin bir delegesiyle birlikte Trabzon Bölgesi'nin Ruslara teslimi görüşmelerini üzerine aldı. Rus ordusu kumandanı General Viladimir Liyahof benim memuriyetimi tasdik etti ve bundan dolayı ben de Generalin izniyle belediye seçimleri yaptırdım ki neticede Rum çoğunluğa sahip bir heyet meydana geldi.

Cevap:8

Burada da göz ardı edilen bir husus mevcuttur. O da şudur: Trabzon'un Ruslar tarafından işgal edildiği 18 Nisan 1916 tarihi itibarıyla bölgede yaşayan Müslüman Türklerin neredeyse tamamına yakını muhacir olarak işgal alanı dışına çıkmak zorunda kalmıştı. Dönemin Trabzon Rus işgal kuvvetleri Askeri Bölge Şefi Mintslov'un günlüklerinde, bu tarihlerde Trabzon kent merkezinde yalnızca 50 Müslüman ailenin kaldığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla Hrisantos'un adil ve eşit şartlar altında yapılmış olduğunu iddia ettiği Trabzon'da *yapılan belediye seçimlerinde Rum çoğunluğa sahip bir heyet meydana geldi*, iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır.

İddia :9

İşgalin devamı süresince Rus hükümetinin emriyle askeri memurlar tarafından yerli halka ait her hangi bir tedbir, benimle resmi olarak görüşülmeden alınmamıştır. Ruslar Bolşevik olduktan sonra da Rum vatandaşlarına güven duyduklarını göstermek için benim memuriyetimi tasdik etmişlerdir. Bolşevikler, benim kendileriyle ortak hareket eylemem için ısrarla rica ettilerse de ben aksine onları iyi bir şekilde idare ederek Bolşevik etkilerine kapılmış bölgeleri tedbirlerimle kurtarmaya çalıştım.

Aynı zamanda Albay Şardini, İtilaf Devletleri adına bana bir mektup göndererek ve aynı etki ile Pontus Rumlarının önemini takdir ederek bir Pontus Alayı oluşturmamı istiyordu.

Gerek Rus işgali sırasında ve gerekse bu bölgeler işgalsiz kaldığı zamanlarda ayırım yapmaksızın bütün halk gerek oluşturduğum hükümeti ve gerekse arkadaşlarımı her zaman tanımış ve bize büyük bir emniyet ve güven göstermişlerdir.

Rumlar bu güvene layık olduklarını göstermişler ve Müslüman ve Hristiyanların emlak ve eşyalarını ve canlarını koruyabilmişlerdir.

Cevap:9

Bu iddianın doğru olmadığı, bizzat Rus işgal kuvvetleri Bölge Askeri şefi Mintslov'un anıları ile işgal yıllarında Trabzon'da çalışmalar yaparak bölgeyi Rus İmparatorluğunun bir parçası haline getirmek üzere tarihi ve kültürel eserler üzerinde çalışma yapan Rus Bilimler Akademisi Heyeti Başkanı Prof. Uspenski'nin hazırladığı raporlarda açıkça ifade edilmiştir. Uspenski, Trabzon'daki mülkiyet kayıtlarını toplayarak üzerinde çalışma yaptıklarını, ancak Rusya'da çıkan iç isyandan sonra Trabzon Rumlarının Rusya'nın buradan çekileceğini düşünerek Rusların çekilmesinden sonra Trabzon'da kendi egemenliklerini kurmak düşüncesiyle bu mülkiyet kayıtlarını ele geçirmek için Rum Arkeoloji Derneği kurarak Ortahisar Camiine baskın yaptıklarını ve bazı kayıtların tahrip edildiğini belirtmektedir. Mintslov, Trabzon'da görev yaptığı döneme ilişkin kaleme aldığı ve yayımladığı günlüklerde; Trabzon'un işgalinden sonra kentte bir yağma döneminin başladığını, özellikle de evlerini terk ederek batıya göç eden Müslümanlardan boşalan gayrimenkullerin Rumlar tarafından, bozuk bir Türkçeyle yazdıkları "Burası bir Rum evidir" tabelalarını asarak işgal edildiğini, yaptığımız uyarılar üzerine ısrar etmeden evleri boşalttıklarını ayrıntılarıyla anlatmaktadır.¹⁸ Dolayısıyla Hrisantos'un, işgal döneminde her cemaate eşit ve adil

¹⁸ Sergei Rudolphovich Mintslov, *Trapezunskaya Epopeya*, Berlin 1922, s. 55 vd.

muamele yaptığına ve her kesimin de güvenini kazandığına dair ifadeleri de gerçeği yansıtmamaktadır.

İddia :10

Kamu vicdanının sarsıntıya uğramasına ve apayrı zorluklara rağmen memlekette ne kargaşalık ve ne de öldürme olayları olmuştur. Üçüncü Türk Ordusu Kumandanı Vehip Paşa bana gönderdiği mektupta bunu doğruluyor.

Cevap:10

Burada da önemli bir çarpıtma vardır. Vehip Paşa'nın, Hrisantos'a yazdığı mektubunda¹⁹ üzerinde önemle durduğu husus; Rus birliklerinin çekilmesinden sonra denetimsiz kalacak olan yörelerde bazı kışkırtmaların meydana geldiği, bu durumun cemaatler arasında bir çatışmaya dönüşme ihtimali olduğu konusunda Metropolit uyararak, etkisi altında bulunan gayrimüslimleri sükûnete davet etmek ve Türk ordusunun kente girmesine kadar bölgede meydana gelebilecek asayiş olaylarından kendisini sorumlu tutacağını belirtmek olmuştur.

Burada bir hususa daha değinmek gerekir: Hrisantos'un Belediye yönetimi üzerindeki etkisi 1917 başından itibaren giderek azalmaya başlamıştır. Nitekim Rus işgal kuvvetleri komutanının isteği üzerine, kentteki Müslüman Türklerle daha iyi diyalog kurulmasını sağlamak üzere Trabzon'a getirilen Karaim asıllı Türkçe konuşan Dr. Kefeli, Belediye yönetiminin başına geçirilmiştir. Bu gelişme de Hrisantos'un iddialarını yalanlamaktadır.

İddia :11

Bütün bu şeyler ispat eder ki:

1-Pontus Rum nüfusu Kafkasya ve Rusya kıyılarındaki göçmenler de geri döndükleri takdirde İslam nüfusu kadar olacaktır.

2-İşte bu Müslüman halkın büyük bir kısmı aslen Rum olup ne asıllarını ve ne de konuşmakta oldukları Rum dilini unutmamışlardır.

3-Pontus Bölgesi içerisinde Ermeniler zayıf bir azınlık teşkil eder.

4-Türkler, yalnız Rumların memleketi idareye güç yetirebileceklerine inanmış ve bir defa Türk hâkimiyeti fesh edildiği zaman gitmelerinden önce hükümeti onlara bırakmışlardır.

5-Ruslar ve diğer İtilaf Devletleri üstü kapalı bir şekilde Pontus yerel hükümetini ve her suretle Rum halkının üstün durumda olan nüfusunu tanımışlardır.

6-Eski halk bu hükümete boyun eğmekle kalmamış, ona kesin bir güven göstermişlerdir.

7-En zor zamanlarda Rum yerel hükümeti ve Rum halkı kusursuz bir huzur ve güven sağlayabilmişlerdir.

Bu şartlar içerisinde, Pontus Bölgesi'nin bağımsız bir Rum memleketi olması zorunludur. Ahalinin sarsılması mümkün olmayan arzuları dolayısıyla hiçbir yabancı boyunduruğuna girmek de kesin konulardandır.

Müstakbel Ermenistan hükümeti ile komşuluk, ekonomik ilişkiler ve birlikte çekilen zahmetler, her iki hükümet arasındaki bir ilgi doğuruyor ki biz bu ilgiyi daha çok kuvvetlendirmek istiyoruz. Her iki millet arasında samimi ve aile fertlerine yakışır bir ilişki kurulmasına hazırız. Fakat bu her iki millet ve bağımsız memleketin de kesin bağımsızlığı esası üzerine olabilir.

¹⁹ Hrisantos'un Paris Konferansına sunduğu muhtıranın ekinde yer alan Vehip Paşa'nın mektubunun tam metni Ek: 2'dedir.

Derin teşekkürlerimle birlikte üstün saygılarımın kabulünü rica eylerim, efendim.

Paris 2 Mayıs 1919

Trabzon Metropolit ve Kurtarılmamış

Rumların Delegatesi: Hrisantos

Cevap:11

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Hrisantos'un Paris Konferansı'na sunduğu memorandumda ileri sürdüğü hiçbir iddia gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Rapor dikkatle incelendiğinde, Hrisantos'un ileri sürdüğü bütün iddialar nesnel dayanaktan tamamen yoksundur. Amaç, Doğu Karadeniz Bölgesindeki nüfusun çoğunluğunun Rumlara ait olduğu, dolayısıyla Wilson İlkeleri'nin öngördüğü kriterlere sahip bulunduğu ortaya konularak ABD Başkanı Wilson'un da aralarında bulunduğu Paris Konferansı'ndan bağımsız bir Pontus Devleti kurulması yönünde siyasi bir karar alınmasına çalışmaktan ibarettir. Bu nedenle söz konusu bölgeye ilişkin verilen bilgi ve belgelerin fütursuzca tahrif edilmesinde hiçbir sakınca görülmemiştir. O kadar ki; memorandumda ileri sürülen iddiaların ispatlanması amacıyla ekine konulan mektuplarda yer alan ifadelerin bile çarpıtılmasından çekinilmemiştir.

EK: 1

Trabzon Vilayeti Valisi Cemal Azmi Bey'in Türk ordularının ricatı üzerine Trabzon Metropolit Hrisantos'a gönderdiği mektubun kopyası (Türkçeden tercüme edilmiştir.).

Trabzon Vilayeti

1-Şu anda Trabzon'un düşmesinin arifesindeyiz. Benim ayrılmamdan sonra; Jandarma Komutanı, Polis Müdürü, Metropolit, Bay George Fostiropoulos ve Paraskevas Grammaticopoulos'dan oluşan Geçici Hükümet kurulacak ve şehrin güvenliği ve idaresi için gerekli sorumluluğu üstlenecektir.

2-Görevliler; polis hafiyeleri, polis şefi ve Jandarma Komutanının emrindeki diğer kişiler düşman şehre girinceye kadar Geçici Hükümetin diğer üyelerine yardımcı olarak batıya doğru çekilirken şehrin güvenliği ve düzeni ile ilgili olarak gerekli tedbirleri alacaklar; güvenliğin, sükûnun ve Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında dostane davranışın sağlanması için Geçici Hükümete yardımcı olacaklardır.

3-Halkın canına, malına ve saygınlığına zarar veren herkesin cezası ölümdür.

4-Halk ve resmi daireler ile ilgili her şey iyi durumda bırakılmıştır ve bunların korunmalarına azami özen gösterilmelidir.

5-Yukarıda belirtilen hükümler, düşman şehre girinceye ve kamu düzenini sağlayacak duruma gelinceye kadar yürürlükte olacak ve yerine getirilecektir.

(imzalandı ve mühürlendi)

Cemal Azmi

3 Nisan 1916

Not: Bu hüküm benim Trabzon'dan ayrılmamdan sonra yürürlüğe konulacaktır.

EK: 2

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

Türk General Vehib Paşa tarafından Trabzon Metropolit Saygıdeğer Monsenyör Hrisantos'a gönderilmiş olan Yunanca mektubun tercümesi

Trabzon Metropolit Saygıdeğer Monsenyör Hrisantos'a,

Monsenyör,

Sizin, Türk imparatorluk ordularının ricatı ve Rus ordularının Trabzon'a girmesi esnasında nüfusun Türk unsurlarına göstermiş olduğunuz korumayı unutmamız mümkün değildir.

İmparatorluk ordularının çekilmesi ve Rus ordularının şehri işgali arasındaki dönemde, istikrarın tamamen bozulduğu bir ortamda nüfusun Osmanlı unsurlarının korunması ve güvenliğinin sağlanmasının sizin erdemli ve anlayışlı, hatırlı politikanız sayesinde gerçekleştiğini bilmekteyiz.

Düşmanın Trabzon'a girişinden bugüne kadar geçen sürede şehri bir hünerle idare ettiniz ve size içten teşekkürlerimizi sunarken minnettarlığımızı da bildirmekten mutluluk duymaktayız.

Trabzon'un çevresindeki bazı çeteci grupların barışçıl Rum köylülerini rahatsız ettikleri ve kötü davrandıkları hususunda bilgiye sahibiz. Bu durumdan büyük üzüntü duymaktayız. Bildiğiniz gibi, Vali olarak görev yaparken; hem ödüllendirmede hem de cezalandırmada Türkiye'de yaşamakta olan tüm ırkların eşitlik içinde yaşamalarını sağladım ve her ne olursa olsun aralarında hangi dinden ya da ırktan olurlarsa olsun ayırım yapmadım. Bu çeteci grupların eylemleri bizim yönetim tarzımızla bağdaşmaz, bunlar yerel karakterli olabilir. Bu yanlış hareketleri işleyenler yakalanarak hak ettikleri şekilde cezalandırılacaklardır.

Monsenyör, diğer yandan büyük üzüntü ile öğrenmiş bulunuyorum ki Trabzon'daki bazı genç insanlar Ermenilerin kışkırtması ile silahlanmaya başlamışlardır ve sizin kentte kurmuş olduğunuz düzen ve sükûnu tehdit etmektedirler. Bu insanların sonradan pişman olmaları için, içinde buldukları yanlıştan mümkün olan en kısa sürede dönmeleri gerekmektedir.

Sizden, askerlerimizin Trabzon'a girdiği ve düşmanın çekildiği sırada kamu düzeninin bozulması ve Trabzon halkının yaşamlarının tehlikeye girmesi ihtimaline karşı, geçmişte olduğu gibi bugün de dengeli ve özenli politika izlemeye duyarlılık göstermenizi özellikle rica etmek istiyorum.

Çalışmalarınız, böylesi bir geçiş döneminde tüm tehlikelerin ortadan kalkması yolunda başarı ile taçlanacaktır. Trabzon Müftüsü hâlihazırda durumla ilgili olarak bilgilendirilmiştir ve kendisi ile ilişki kurmanız halinde mutlu olacağımı bildirmek isterim.

Sizden; Zigana, Ardasa (Torul) ve Gümüşhane (Argyroupolis) köylerine üç kişi göndererek yerleşimcilerden askerlerimizi iyi karşılamalarını ve emrim altındaki askerlerimizin gerekli ihtiyaçlarını ücreti mukabilinde sağlamalarını tavsiye etmenizi istemek zorundayım.

Bir kez daha sizlere sıcak teşekkürlerimi sunmak ve içten dileklerimi kabul etmenizi dilemek isterim.

Vehib

3. Osmanlı Ordusu Genel Komutanı

31 Ocak 1918

KAYNAKÇA

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

- AKARCA Halit Dündar, “İşgal Döneminde Trabzon’da Rus Politikaları (1916-1918)” *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2009, Sayı: 7.
- BİLGİN Mehmet, *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, Trabzon 2002, Serander Yayınları.
- BOSTAN Hanefi “Fetih’ten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Trabzon 2007, Serander Yayınları.
- BOZALIOĞLU İsmail, “Karahisar-ı Şarki’nin İdari, Ekonomik ve Sosyal Durumuna Dair (1870-1926)”, <http://sebinkarahisar.bel.tr/default.aspx?pid=31479&nid=17699>.
- CÖHCE Salim, “Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- ÇAPA Mesut, *Pontus Meselesi*, Trabzon 2002, Serander Yayınları.
- ERKAN Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri 1878-1908*, Trabzon 1996, Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- GÜNEŞ İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Ankara 1977, TBMM Vakfı Yayınları, Cilt: 1.
- İPEK Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, Serander Yayınları.
- MINTSLOV Sergei Rudolphovich, *Trapezunska Epopeya*, Berlin 1922.
- Pontus Meselesi*, Haz: Yılmaz Kurt, Ankara 1995, TBMM Basımevi.
- SAYDAM Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Ankara 1997, Türk Tarih Kurumu.
- The Euxine Pontus Question, Memorandum Submitted to the Peace Conference, His Eminence Mgr. Chrysanthos*, Archbishop of Trebizonde, May 2, 1919, Paris.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Haz: Kudret Emiroğlu, Ankara 2009, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı.
- Yurt Ansiklopedisi*, Cilt: 9.